

การใช้ทุนทางสังคมในการพัฒนาเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง เพื่อแก้ไขผลกระทบจากการสร้างเขื่อน

Utilization of Social Capital on the Development of the Lower Chi River Basin Network for Dam Impact Mitigation

นิรันดร คำณุ¹

Nirundorn Khamnu

Received: June 30, 2022/ Revised: November 16, 2022/ Accepted: December 20, 2022

บทคัดย่อ

การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาสถานการณ์และผลกระทบจากการสร้างเขื่อนร้อยเอ็ด เขื่อนยโสธร-พนมไพร และเขื่อนธาตุน้อย และเพื่อศึกษารูปแบบการใช้ทุนทางสังคมในการพัฒนาเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง เพื่อแก้ไขปัญหาผลกระทบจากการสร้างเขื่อนร้อยเอ็ด เขื่อนยโสธร-พนมไพร และเขื่อนธาตุน้อย การศึกษาครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม โดยมีการประยุกต์แนวคิดทุนทางสังคมมาใช้ในการออกแบบขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง การเก็บข้อมูลใช้การสัมภาษณ์เชิงลึก การสนทนากลุ่ม และการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม โดยมีผู้ให้ข้อมูลสำคัญเป็นแกนนำเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง จำนวน 15 คน และมีสมาชิกเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างเป็นผู้ร่วมกิจกรรม จำนวน 100-300 คน ผลการศึกษาพบว่า 1) การสร้างเขื่อนร้อยเอ็ด เขื่อนยโสธร-พนมไพร และเขื่อนธาตุน้อย ส่งผลให้เกิดผลกระทบต่อระบบเกษตรกรรม การดำรงชีพ และระบบนิเวศลุ่มน้ำ ทำให้เกิดปัญหาน้ำท่วมซ้ำซากยาวนานในพื้นที่การเกษตรและที่อยู่อาศัยของชาวบ้าน ชาวบ้านที่ประสบปัญหาดังกล่าวได้มีการรวมกลุ่มเพื่อเรียกร้องค่าชดเชยการสูญเสียโอกาสกับ

¹ อาจารย์ประจำคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

(Lecturer, Faculty of Humanities and Social Sciences, Maha Sarakham University)

Email: nirundorn.k@msu.ac.th

หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง โดยมีนักพัฒนาเอกชนที่ทำงานด้านสิ่งแวดล้อมเข้ามาสนับสนุนการพัฒนาเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง เพื่อเรียกร้องสิทธิในการจัดการทรัพยากรชุมชน และค่าชดเชยการสูญเสียโอกาสในการทำการเกษตร ตลอดจนการหาแนวทางการฟื้นฟูระบบนิเวศลุ่มน้ำชีตอนล่าง 2) รูปแบบการใช้ทุนทางสังคมในการดำเนินงานของเครือข่ายชาวบ้าน เป็นการประยุกต์นำทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชนมาใช้พัฒนาการดำเนินงานของเครือข่ายชาวบ้าน โดยผสมผสานกันระหว่างงานพัฒนาในมิติทางวัฒนธรรมกับการเคลื่อนไหวทางสังคม ยิ่งไปกว่านั้นเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างยังมีการประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมในการดำเนินการแก้ไขปัญหาในหลายมิติ ได้แก่ การใช้ทุนทางสังคมกับการเรียกร้องสิทธิกับภาครัฐ การใช้ทุนทางสังคมกับการฟื้นฟูทรัพยากร การใช้ทุนทางสังคมกับการสร้างเครือข่าย การใช้ทุนทางสังคมในการจัดการองค์กรชาวบ้าน และการใช้ทุนทางสังคมในการพัฒนาอุดมการณ์ร่วมของชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง

คำสำคัญ: ทุนทางสังคม เครือข่าย ลุ่มน้ำชีตอนล่าง ผลกระทบจากการสร้างเขื่อน ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม

Abstract

This participatory action research study examined the impacts posed by the construction of Roi Et Dam, Yasothon-Phanom Phrai Dam, and That Noi Dam and the models of social capital used by the Lower Chi River Basin villagers to develop a social movement network that addresses such impacts. Data collection included in-depth interviews, focus groups, group discussions, and participant observations. Fifteen Lower Chi River Basin Villagers Network leaders served as key informants, and 100 to 300 members participated in the activity. The results of this study are twofold. First, the construction of the three dams affected agricultural, livelihood, and watershed ecosystems, causing recurrent flooding in the agricultural areas and village residences. Villagers confronted with these issues then formed the Lower Chi River Basin Villagers Network to seek compensation for lost opportunities from various authorities. Environmental

NGOs support the development of the network and its demand for rights to manage communal resources and claim compensation for the loss of agricultural opportunities. These NGOs also explore ways to rehabilitate the Lower Chi River Basin ecosystems. Second, regarding the models of social capital used in the operation of the village network, villagers use social capital that already exists within their community. They do developmental work by incorporating cultural dimensions into their social movement. Moreover, they employ social capital to address various issues, including the claim of rights with the government. They also use social capital with resource recovery and networking to manage villager organizations and cultivate their common ideology in the Lower Chi River Basin.

Keywords: Social capital, Network, Lower Chi River Basin, Impacts of dam construction, Social movement

บทนำ

การดำเนินการก่อสร้างเขื่อนในแม่น้ำชี ภายใต้โครงการ โขง-ชี-มูล มีการดำเนินการก่อสร้างจำนวนทั้งสิ้น 6 แห่ง ประกอบด้วย เขื่อนชนบท เขื่อนคุดเจ็ด เขื่อนวังยาง เขื่อนร้อยเอ็ด เขื่อนยโสธร-พนมไพร และเขื่อนธาตุน้อย ในระยะเริ่มต้นมีการบริหารจัดการโดย กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยี และสิ่งแวดล้อม (Department of Energy Development and Promotion, 2001)

ภาพที่ 1: ภาพเขื่อนในลุ่มน้ำชี

ทั้งนี้ พบว่าเมื่อครั้งเริ่มดำเนินโครงการในระยะแรก ชาวบ้านได้รับข้อมูล การก่อสร้างว่า เป็นการสร้างฝายยางในกลุ่มน้ำชี แต่เมื่อการดำเนินก่อสร้างแล้วเสร็จในปี 2543 ผลของการก่อสร้างกลับกลายเป็นเขื่อนคอนกรีตขนาดใหญ่ขวางกั้นแม่น้ำชี โดยไม่ได้มีสภาพเป็นฝายยางน้ำล้นอย่างที่ชาวบ้านได้จินตนาการไว้ (Wisetwan, Interview, 2017) ปัญหาสำคัญภายหลังการก่อสร้างเขื่อนในแม่น้ำชีแล้วเสร็จคือ สภาพ ปัญหาน้ำท่วมซึ่งอย่างต่อเนื่องยาวนานในเขตพื้นที่ราบลุ่มน้ำชีตอนล่าง โดยเฉพาะในพื้นที่ การเกษตร พื้นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ ตลอดจนพื้นที่ป่าทาม ผลจากการที่น้ำท่วมต่อเนื่อง ยาวนานได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิต และระบบนิเวศลุ่มน้ำชี จนเกิดความเสียหาย ต่อมาในปี พ.ศ. 2546 กรมชลประทานได้รับการถ่ายโอนภารกิจงานดูแลเขื่อน และโครงการสูบน้ำ ต่าง ๆ ในพื้นที่ลุ่มน้ำชีทั้งหมด ในขณะที่ผลกระทบจากการสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำชีตอนล่าง และสภาพปัญหาน้ำท่วมยาวนานได้ปรากฏชัดมากขึ้นชาวบ้านในพื้นที่ก็ต่างได้รับผลกระทบ ที่เกิดขึ้น

ในปี พ.ศ. 2551 นักพัฒนาเอกชน และแกนนำชาวบ้านในพื้นที่ได้ร่วมกันสำรวจ สภาพปัญหาอย่างจริงจัง มีการรวมกลุ่มผู้ได้รับความเดือดร้อนร่วมกันตั้งเป็นเครือข่าย ชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง และถัดมาในปี พ.ศ. 2552 จึงร่วมกันก่อตั้งศูนย์พิทักษ์สิทธิ การจัดการทรัพยากรชุมชนลุ่มน้ำชีตอนล่าง โดยมีเป้าหมายเพื่อร่วมกันเรียกร้องสิทธิใน การจัดการทรัพยากรชุมชน การเรียกร้องค่าชดเชยการสูญเสียโอกาสในการทำการเกษตร และการหาแนวทางการฟื้นฟูระบบนิเวศลุ่มน้ำชีตอนล่าง รวมถึงการคลี่คลาย และแก้ไข ปัญหาของกลุ่มชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำชีตอนล่างภายใต้ โครงการโขง-ชี-มูล (Saduak, Interview, 2017)

ความพยายามของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างในการแก้ไขปัญหา ผลกระทบจากการสร้างเขื่อน ได้ดำเนินการมาอย่างยาวนานโดยใช้ขบวนการเคลื่อนไหว ทางสังคมในการเจรจาชี้แจงถึงสภาพปัญหาและความต้องการ ตลอดจนการยื่นหนังสือถึง หน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องให้ช่วยเร่งรัดการแก้ไขปัญหาและเยียวยาผู้ได้รับผลกระทบ ซึ่งพบว่า กระบวนการแก้ไขปัญหามีขั้นตอนระเบียบข้อกฎหมายที่ซับซ้อน และขาดความ คล่องตัว ใช้ระยะเวลายาวนานในการแก้ไขปัญหา (Chanthathong, Interview, 2017) ดังนั้นแกนนำชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างและนักพัฒนาเอกชนจึงร่วมกันสรุปบทเรียนเพื่อ ออกแบบการคลี่คลายปัญหาเชิงกลยุทธ์ให้สามารถเพิ่มประสิทธิภาพความเข้มแข็งภายใน

และการพัฒนาเพื่อเพิ่มขีดความสามารถในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม โดยใช้ทุนทางสังคมมาประยุกต์ในการออกแบบกิจกรรม และยกระดับกลยุทธ์ในการทำงาน

บทความวิจัยนี้ใช้แนวคิดทุนทางสังคมในการวางกรอบการศึกษา และสร้างข้อถกเถียง โดยอธิบายผ่านรูปแบบการคลี่คลายปัญหาของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง ผ่านประเด็นสำคัญในมิติการใช้ทุนทางสังคมกับการเรียกร้องสิทธิกับภาครัฐ การใช้ทุนทางสังคมกับการฟื้นฟูทรัพยากร การใช้ทุนทางสังคมกับการสร้างเครือข่าย การใช้ทุนทางสังคมในการจัดการองค์กรชาวบ้าน การใช้ทุนทางสังคมในการพัฒนาอุดมการณ์ร่วม โดยให้ความสำคัญเกี่ยวกับวิธีการมอง “ทุนทางสังคม” ของ อานันท์ กาลจนพันธ์ (Ganjanapan, 2001: 129) ซึ่งได้ชี้ให้เห็นว่า ทุนทางสังคมมีความจำเป็นและมีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาสังคมในหลาย ๆ ด้าน รวมถึงการให้ความช่วยเหลือผู้ได้รับความเดือดร้อนทั้งหลาย อีกทั้งยังจะนำไปสู่การช่วยพิทักษ์สิทธิ และการนำเสนอทิศทางใหม่ ๆ ในการแก้ไขปัญหาพัฒนาสังคมในอนาคต นอกจากนี้ บทความวิจัยนี้มีความสนใจวิธีการให้ความหมายทุนทางสังคมของ บูร์ดิเยอ (Bourdieu, 1986) ที่อธิบายเกี่ยวกับมิติความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เพราะบริบทเชิงเนื้อหาในการศึกษาเรื่องการใช้งทุนทางสังคมในการพัฒนาเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างเพื่อแก้ไขผลกระทบจากการสร้างเขื่อน มีมิติความสัมพันธ์เชิงอำนาจเกิดขึ้นภายใต้ความสัมพันธ์หลายระดับ ในขณะที่ประเด็นในเรื่องเครือข่ายทางสังคมตามทัศนะของ บูร์ดิเยอ ซึ่งให้ความสำคัญกับทรัพยากรที่มีความสัมพันธ์กับสมาชิกในเครือข่าย และการรับรู้และการยอมรับก็เป็นประเด็นสำคัญที่สามารถนำไปใช้อธิบายและวิเคราะห์ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในการคลี่คลายและแก้ไขปัญหาของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างได้

บทความวิจัยนี้ได้อธิบายต้นทุนทางสังคมเดิมของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างซึ่งมีพัฒนาการและกระบวนการในการแก้ไขปัญหาผลกระทบจากการสร้างเขื่อนร้อยเอ็ด เขื่อนยโสธร-พนมไพร และเขื่อนธาตุน้อย โดยเขื่อนทั้ง 3 แห่ง ได้ดำเนินการก่อสร้างอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่าง ซึ่งเป็นมูลเหตุสำคัญในการเกิดขึ้นของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างที่ชาวบ้านได้รวมตัวกันเพื่อเรียกร้องสิทธิ และคลี่คลายปัญหาผลกระทบจากการสร้างเขื่อนมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน กระบวนการเหล่านี้จึงเป็น “ทุนทางสังคม” ที่ควรค่ากับการอธิบายกระบวนการต่อสู้เรียกร้องของชาวบ้านภายใต้สิทธิของชุมชนในช่วงที่ผ่านมา ซึ่งน่าจะเป็นประโยชน์กับองค์กรชาวบ้านอื่น ๆ ในการทำความเข้าใจ

กระบวนการต่อสู้เรียกร้องในเชิงกระบวนการพัฒนา ในงานขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมที่สมสมัย

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษารูปแบบการใช้ทุนทางสังคมจากการพัฒนาของเครือข่ายชาวบ้านกลุ่มน้ำชีตอนล่าง ในการแก้ไขปัญหาผลกระทบจากการสร้างเขื่อนร้อยเอ็ด เขื่อนยโสธร-พนมไพร และเขื่อนธาตุน้อย

วิธีดำเนินการศึกษา

การศึกษาคั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) ที่ให้ความสำคัญกับการปฏิบัติการ และการศึกษาทัศนคติของแกนนำเครือข่ายชาวบ้านกลุ่มน้ำชีตอนล่าง ผ่านการสนทนากลุ่ม การสัมภาษณ์เชิงลึก และการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม ในกระบวนการทำงาน การจัดกิจกรรม การเคลื่อนไหวเรียกร้องในโอกาสต่าง ๆ โดยมีขั้นตอนการดำเนินวิจัยดังนี้

กลุ่มเป้าหมาย และผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informant) คือ แกนนำเครือข่ายชาวบ้านกลุ่มน้ำชีตอนล่างจำนวน 15 คน ซึ่งเป็นแกนนำสำคัญในแต่ละพื้นที่ของเครือข่ายชาวบ้านกลุ่มน้ำชีตอนล่างที่มีประสบการณ์การเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิและร่วมกิจกรรมมาอย่างยาวนาน โดยใช้วิธีการเลือกผู้ให้ข้อมูลสำคัญและเลือกผู้ร่วมสนทนากลุ่มแบบเจาะจง ซึ่งพิจารณาคุณสมบัติจากผู้มีประสบการณ์ตรง เนื่องจากงานศึกษาคั้งนี้ต้องการทราบชุดบทเรียนประสบการณ์ในขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิของกลุ่มแกนนำ ตลอดจนต้องการทราบทัศนะ มุมมอง และการประยุกต์ออกแบบงานเคลื่อนไหวทางสังคมให้สามารถยกระดับได้

กลุ่มเป้าหมายร่วมกิจกรรม คือ สมาชิกเครือข่ายชาวบ้านกลุ่มน้ำชีตอนล่าง ซึ่งเป็นชาวบ้านผู้ได้รับความเดือดร้อนในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด และเขตจังหวัดยโสธร โดยในการจัดการประชุม หรือจัดกิจกรรมแต่ละครั้งมีชาวบ้านร่วมกิจกรรมประมาณ 100-300 คน

พื้นที่ดำเนินการศึกษา

เครือข่ายชาวบ้านกลุ่มน้ำชีตอนล่าง มีชาวบ้านจาก 2 จังหวัด ที่ร่วมกันเรียกร้องสิทธิ คือ ชาวบ้านจากจังหวัดร้อยเอ็ด ประกอบด้วย อ. โพธิ์ชัย อ. พุ่งเขาหลวง อ. เสลภูมิ

และ อ. อาจสามารถ และชาวบ้านจากจังหวัดยโสธร ประกอบด้วย อ. เมือง และ อ. คำเชื่อนแก้ว

วิธีการดำเนินงาน

1) การรวบรวมข้อมูล โดยการใช้แนวทางการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview Guide) เพื่อสัมภาษณ์ผู้รู้ และผู้ให้ข้อมูลสำคัญซึ่งเป็นแกนนำเครือข่ายชาวบ้าน กลุ่มน้ำชีตอนล่าง และใช้แบบบันทึกข้อมูลการสนทนา (Focus Group Discussion Form) ในการสนทนากลุ่มในประเด็น เช่น การสนทนากลุ่มแกนนำเครือข่ายเพื่อสรุปบทเรียน การเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิ การสนทนากลุ่มแกนนำเครือข่ายเพื่อออกแบบกิจกรรมที่เหมาะสมในการใช้ทุนทางสังคมเพื่อขับเคลื่อนการแก้ไขปัญหา โดยดำเนินการร่วมกับการประยุกต์ใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม เพื่อให้ได้แนวทางการออกแบบการวิจัยจากกระบวนการมีส่วนร่วม และร่วมกันค้นหาคำตอบในมิติการพัฒนาผ่านกิจกรรมต่าง ๆ ที่ได้ดำเนินการ วิธีการดังกล่าวเป็นวิธีวิทยาที่ผสมผสานระหว่างงานวิจัย งานพัฒนา งานวิชาการ และงานเคลื่อนไหวทางสังคม

2) การวิเคราะห์ข้อมูล ด้วยการวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (Content Analysis) จากบทเรียนการพัฒนาเครือข่ายของชาวบ้านกลุ่มน้ำชีตอนล่าง วิเคราะห์ข้อสังเกตสำคัญที่ใช้ทุนทางสังคมในการแก้ไขปัญหา และสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันเพื่อให้เกิดการพัฒนาการใช้ทุนทางสังคมที่ชาวบ้านมีอยู่ให้สามารถนำมาจัดการกับปัญหาผลกระทบที่เกิดขึ้น โดยใช้แนวคิดทุนทางสังคมเป็นพื้นฐานในการวางกรอบ และออกแบบการศึกษา

3) การทดลองปฏิบัติกิจกรรมเพื่อค้นหารูปแบบการใช้ทุนทางสังคมในการแก้ไขปัญหา เป็นการมุ่งแสวงหาแนวทางการแก้ไขปัญหาที่ประสบอยู่ในพื้นที่โดยเฉพาะปัญหาน้ำท่วม ปัญหาการเคลื่อนไหวทางสังคม โดยอาศัยผู้รู้ซึ่งเป็นแกนนำชาวบ้านแต่ละเขตพื้นที่ร่วมประชุมระดมความคิดเห็นในการออกแบบกิจกรรม โดยเน้นการใช้ทุนของชุมชนเองเป็นสำคัญ ได้แก่ งบประมาณ คน ความรู้ ในการขับเคลื่อนกิจกรรมของเครือข่าย บางกิจกรรมใช้การประยุกต์ความรู้เดิมเกี่ยวกับมิติทางวัฒนธรรมให้เป็นกลยุทธ์ในงานเคลื่อนไหวทางสังคม เช่น กิจกรรมการบวชป่าทามริมชี กิจกรรมสืบชะตาแม่น้ำชี เป็นต้น

4) การสรุป และอภิปรายผลการศึกษา โดยการร่วมสรุปบทเรียนการดำเนินการศึกษาร่วมกันกับแกนนำเครือข่ายชาวบ้านกลุ่มน้ำชีตอนล่าง และนำประเด็นสำคัญในการดำเนินงานมาวิเคราะห์ผ่านแนวคิดทุนทางสังคมเพื่อสร้างข้อถกเถียงใหม่ ๆ ที่เป็นประโยชน์ในการประยุกต์ใช้กับขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม

แนวคิดที่ใช้ในการวางกรอบการศึกษา

แนวคิดทุนทางสังคม

Portes (อ้างถึงใน Kata, 2004: 17) ได้ทำการศึกษาและทบทวนสาระสำคัญเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคม ในสาระสำคัญตอนหนึ่งได้กล่าวถึงการนำ “ทุนทางสังคม” ไปประยุกต์ใช้เพื่อวิเคราะห์ และวางแนวทางการพัฒนาไว้อย่างน่าสนใจว่า กระบวนการวิเคราะห์ทุนทางสังคมนั้น ขึ้นอยู่กับมุมมองของนักสังคมศาสตร์ หรือนักพัฒนาจะนำแนวคิดนี้ไปใช้อย่างไร? เพื่ออธิบายอะไร? ซึ่งพบว่ามีการนำไปใช้ในแง่มุมใหญ่ 2 ประการดังนี้

1. การให้ความหมายทุนทางสังคมในแง่กลุ่มพลังทางการเมือง การให้คำนิยามนี้จะมุ่งไปที่ความสัมพันธ์เชิงสมาชิกของเครือข่ายทางสังคม หรือโครงสร้างทางสังคม เป็นการรวมกันของแต่ละปัจเจกชนเพื่อก่อให้เกิดพลัง อันนำไปสู่การแก้ไขปัญหาของกลุ่มสมาชิก

2. การให้ความหมายทุนทางสังคมในแง่เชิงวัฒนธรรม หรือ เชิงจิตวิญญาณ โดยนักคิดกลุ่มนี้จะเน้นความหมาย “ทุนทางสังคม” ในแง่ที่สังคมยังมีสิ่งที่เป็นเงื่อนไขบางอย่างที่สร้างความเข้มแข็งหรือฟื้นฟูตัวเองได้ เช่น การช่วยเหลือเกื้อกูลกันของคนในชุมชนและสังคม การมีจิตสำนึกสาธารณะ มีกลุ่มกิจกรรมสาธารณะหรืออื่น ๆ ดังนั้นการให้ความหมาย “ทุนทางสังคม” จึงมักมีความหมายในเงื่อนไขการเสริมสร้างความเข้มแข็งและการพัฒนาที่ยั่งยืนของชุมชน

จากข้อสรุปดังกล่าวข้างต้นในประเด็นที่ 1 จะเห็นได้ว่าการใช้ “ทุนทางสังคม” ในการนิยามความหมาย และพิจารณาถึงแง่มุมของกลุ่มพลังทางการเมือง โดยเฉพาะในมิติของการรวมตัวของเครือข่ายทางสังคมของกรณีที่เกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่าง ซึ่งชาวบ้านได้มีการรวมตัวกันจากสภาพปัญหาาร่วม เพื่อร่วมมือให้เกิดพลังในการแก้ไขปัญหาของตนเอง ซึ่งส่วนหนึ่งมีพัฒนาการที่น่าสนใจ การนำกรอบความคิด “ทุนทางสังคม” ในแง่มุมที่กล่าวถึง “กลุ่มพลังทางการเมือง ความสัมพันธ์เชิงสมาชิกของเครือข่ายทางสังคม” ที่รวมตัวกันให้เกิดพลังจากมวลสมาชิก มาช่วยวางเป็นกรอบในการแก้ไขปัญหาในกระบวนการของ “การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม” จึงเป็นการค้นหาคำตอบเกี่ยวกับการใช้ทุนทางสังคมเพื่อร่วมระดมพลังของสมาชิกเพื่อแก้ไขปัญหา ว่าสามารถกระทำการได้จริงหรือไม่ หรือติดอุปสรรคอย่างไร ฯลฯ การออกแบบการวิจัยโดยใช้ “ทุนทางสังคม” ในประเด็นนี้จึงสามารถช่วยให้เกิดทิศทาง แนวทาง ในการแก้ไขปัญหาที่เป็น

ประโยชน์ต่อการออกแบบกิจกรรม และเกิดประโยชน์กับเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง อย่างมีนัยสำคัญ

โดยอาศัยความหมายในเชิงวัฒนธรรมของทุนทางสังคม บทความวิจัยนี้ ต้องการค้นหาคำตอบและอธิบายให้ได้ว่า “กุศโลบาย” ที่ซ่อนทับ หรือซ่อนเร้นอยู่ในต้นทุนทางสังคม อยู่ในมิติทางวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อต่าง ๆ ของคนในชนบทนั้น “กุศโลบาย” ทำหน้าที่สื่อความหมายในเชิงการพัฒนาได้อย่างไรบ้าง เพราะในหลายกรณี เรามักพบความพยายามในการผลิตซ้ำทุนทางสังคม ผลิตซ้ำบุญประเพณี ตลอดจนการฟื้นฟู กิจกรรมทางวัฒนธรรมต่าง ๆ ให้กลับมาทำหน้าที่รับใช้ชุมชนอีกครั้งหนึ่ง โดยเฉพาะในกรณีที่บุญประเพณีนั้น ๆ ได้เสื่อมคลายหายไปแล้ว ซึ่งมีข้อสังเกตประการสำคัญที่น่าสนใจ คือ แม้การผลิตซ้ำ หรือการฟื้นฟูประเพณีวัฒนธรรมให้สามารถกลับมาทำหน้าที่อีกครั้งหนึ่งได้ ก็ไม่ได้หมายความว่าประเพณีดังกล่าวจะทำหน้าที่สื่อความหมายดั้งเดิม เรามักพบหน้าที่ในบทบาทของการพัฒนา หรือแม้แต่การปรับเปลี่ยนเป็นกลยุทธ์การพัฒนาที่ทำหน้าที่อยู่แทนหน้าที่เชิงจิตวิญญาณของบุญประเพณีที่มีอยู่เดิม หากแต่ในบทบาทหน้าที่ใหม่นั้น จิตวิญญาณและความเชื่อเองก็ทำหน้าที่ขับเคลื่อนกิจกรรมในการแก้ไขปัญหา ชุมชน บทความวิจัยนี้จึงมุ่งตอบโจทย์ประการสำคัญในการปรับเปลี่ยนหน้าที่เชิงกลยุทธ์ในการใช้บุญประเพณีวัฒนธรรมเป็นทุนทางสังคมด้วย ประเด็นสำคัญประการหนึ่งเกี่ยวกับบทบาทสำคัญของการใช้ “ทุนทางสังคม” ขับเคลื่อนกระบวนการแก้ไขปัญหาโดย อานันท์ กาญจนพันธ์ (Ganjanapan, 2001: 129) ได้ชี้ให้เห็นว่า ทุนทางสังคมมีความจำเป็น และมีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาสังคมในหลาย ๆ ด้าน รวมถึงการให้ความช่วยเหลือผู้ได้รับความเดือดร้อนให้สามารถช่วยเหลือเสริมสร้างทางเลือกอันหลากหลายให้แก่สังคม อีกทั้งยังจะนำไปสู่การช่วยพิทักษ์สิทธิ และการนำเสนอทิศทางการใหม่ ๆ ในการพัฒนาสังคมในอนาคต

อานันท์ กาญจนพันธ์ (อ้างถึงใน Kata, 2004: 26) ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมไทยว่าอยู่ภายใต้หลักการสำคัญ 2 ประการ คือ

1. หลักการตอบแทนกัน (Reciprocity) ถือว่าเป็นหลักการสร้างพันธะทางสังคม ในการตอบแทนกัน เป็นกลไกการสร้างความร่วมมือเพื่อทำกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การแลกเปลี่ยนแรงงานแบบลงแขก รวมถึงการระดมแรงงานเพื่อทำกิจกรรมส่วนรวมของชุมชน สาระสำคัญดังกล่าวเป็นหลักการที่เน้นความเท่าเทียม เป็นบรรทัดฐานที่ถูกผลิตซ้ำเรื่อยมา จนกลายเป็นวิถีปฏิบัติและสถาบันสำคัญในชุมชน ถือเป็น การสร้างหลักประกันความมั่นคง อีกทางหนึ่งของชีวิต

2. หลักการใช้ประโยชน์ร่วมกัน (Communality) ถือเป็นทุนทางสังคมอีก รูปแบบหนึ่ง ซึ่งหมายถึงการใช้พื้นที่ส่วนรวมของชุมชนในด้านต่าง ๆ กล่าวคือ นอกจากจะเปิดโอกาสให้คนในชุมชนมาใช้ประโยชน์ร่วมกันได้แล้ว ยังแฝงนัยของการจัดการร่วมกันของชุมชนโดยกำหนดกฎเกณฑ์ขึ้นมาเพื่อควบคุมการใช้พื้นที่อันถือเป็นของสมาชิกในชุมชน เช่น ป่าสาธารณะของชุมชน หรือการจัดการเหมืองฝาย (Ganjanapan, 2001: 132-134)

จากประเด็นข้างต้นมีความน่าสนใจว่าการกล่าวถึงหลักการใช้ประโยชน์ร่วมกัน และการร่วมกันแก้ไขปัญหา ซึ่งถือว่าเป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่งนั้น ได้สร้างความชัดเจนเกี่ยวกับการวางกรอบการศึกษาในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคมในบทความวิจัยนี้ว่า แท้จริงแล้วคำว่า “ทุนทางสังคม” ก็นิยามความหมายกว้างขวาง และหมายรวมถึงการจัดการร่วมกันของชุมชน โดยมีการสร้างกฎกติกาต่าง ๆ ขึ้นโดยตรง กฎกติกาต่าง ๆ นี้เองที่จะช่วยเป็นประเด็นสำคัญที่สะท้อน “วิธีการ” และ “รูปแบบ” ที่ถูกจัดวางให้เห็นถึงการนำทุนทางสังคมมาประยุกต์ใช้ในงานพัฒนาได้

ในขณะที่บูร์ดิเยอ (Bourdieu, 1986) ได้วิเคราะห์ทุนทางสังคมโดยเน้นไปที่ยุทธวิธีในการเพิ่มพูนทุนและการผลิตซ้ำความไม่เท่าเทียมกัน ในที่ศนะของบูร์ดิเยอทุนทางสังคมหมายถึง ทุนของเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม ความมีหน้ามีตา ความเป็นที่เคารพนับถือ ซึ่งสามารถแปรเปลี่ยนเป็นความได้เปรียบทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมได้โดยปริมาตร “ทุนทางสังคม” ของปัจเจกบุคคลจะมากน้อยเพียงไร ขึ้นอยู่กับขนาดของเครือข่ายความสัมพันธ์ที่สามารถระดมมาได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังนั้น จะเห็นได้ว่าทุนทางสังคมจะมี “ผลประโยชน์” เป็นปัจจัยพื้นฐานที่ทำให้เกิดเครือข่ายทางสังคม

การวิเคราะห์ทุนทางสังคมข้างต้นมีความสัมพันธ์กับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นของเครือข่ายทางสังคมของชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง โดยเฉพาะความพยายามสร้างเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างให้เข้มแข็ง เพื่อการสร้างอำนาจการต่อรองกับกลไกของภาครัฐ ตลอดจนการพยายามเรียกร้องผลประโยชน์ร่วมกรณีการเรียกร้องค่าชดเชยการสูญเสียโอกาสจากสภาพปัญหาน้ำท่วม

บูร์ดิเยอได้ขยายประเภทของ “ทุน” จาก “ทุนเศรษฐกิจ” ออกไปเป็น “ทุนทางศาสนา ทุนทางวัฒนธรรม” โดยนิยามความหมายของทุนใหม่ว่า สิ่งใดก็ตามจะมีสภาวะกลายเป็นทุนก็ต่อเมื่อสิ่งนั้นได้ทำหน้าที่ในฐานะ “ความสัมพันธ์เชิงอำนาจทางสังคม” จึงเป็นที่มาของแนวคิดเรื่อง “ทุนทางวัฒนธรรม” ซึ่งครอบคลุมหลายสิ่ง ตั้งแต่ความสำนึกเรื่องวัฒนธรรม ความชื่นชอบเชิงสุนทรียะ นอกจากนั้นแล้วบูร์ดิเยอยังเสนอว่าทุนทาง

เศรษฐกิจ และทุนอื่น ๆ เช่น ทุนวัฒนธรรม ทุนศาสนา ทุนสัญลักษณ์นั้นสามารถถ่ายโอนไปมาซึ่งกันและกันได้ (Kaewthep & Hinwiman, 2008) ดังนั้น บุรีดิเยอจึงแบ่งทุนออกเป็น 4 ประเภท ได้แก่

ทุนเศรษฐกิจ (Economic Capital) คือ ทรัพย์สินที่สะสมเอาไว้ เช่น รายได้ของบุคคล ทรัพย์สินเงินทอง เป็นต้น นอกจากนั้นยังหมายรวมถึงปัจจัยการผลิตอื่น ๆ ทั้งที่เป็นสินค้า ทุน และเครื่องจักรเครื่องมือ รูปแบบของทุนประเภทนี้จะดำเนินการอยู่ในกระบวนการด้านเศรษฐกิจที่สามารถถ่ายโอนไปสู่กระบวนการอื่น ๆ ได้

ทุนวัฒนธรรม (Cultural Capital) มี 3 รูปแบบ คือ 1) ทุนที่เป็น Habitus ได้แก่ การแสดงออกของร่างกายและจิตใจ มักปรากฏในวิถีชีวิตทางวัฒนธรรม และต้องใช้ระยะเวลาในการก่อตัวเป็นรูปเป็นร่าง ทุนลักษณะเช่นนี้สามารถเปลี่ยนจากความมั่งคั่งภายนอกให้กลายเป็นทุนที่อยู่ในตัวบุคคลได้ แต่ไม่สามารถเปลี่ยนได้อย่างทันทีทันใด 2) ทุนที่ถูกทำให้เป็นรูปธรรม (Objectified state) ทุนวัฒนธรรมแบบนี้มีคุณสมบัติมากมาย เป็นคุณสมบัติที่มีความสัมพันธ์กับทุนทางวัฒนธรรมในแบบอื่น ๆ แสดงออกเชิงวัตถุในรูปของสื่อหรือสิ่งของ อาทิ รูปภาพ งานเขียน ฯลฯ 3) ทุนที่ถูกทำให้กลายเป็นสถาบัน (Institutionalization state) คือ ทุนที่ทำให้เป็นวัตถุหรือรูปธรรมที่ชัดเจน เป็นการอ้างอิงถึงคุณสมบัติเบื้องต้นของทุนวัฒนธรรมในลักษณะการรับประกัน

ทุนสังคม (Social Capital) สะท้อนความหมายใน 2 ความหมาย คือ ความหมายแรก เป็นการพิจารณาจากโครงสร้างของเครือข่ายจริง ๆ เช่น โครงสร้างของกลุ่มญาติ กลุ่มเพื่อนบ้าน เป็นต้น ความหมายที่สอง เป็นมุมมองจากปัจเจกบุคคลที่มีเครือข่ายที่เป็นที่รู้จักของสังคม เป็นต้น ในนัยความหมายดังกล่าวนี้บุรีดิเยอเสนอว่าทุนทางสังคมเปรียบเสมือนทรัพยากรอย่างหนึ่งที่สามารถเอื้อประโยชน์ให้ได้ กระจายอยู่ในกระบวนการต่าง ๆ ซึ่งจะเห็นว่าทั้งสองความหมายเกี่ยวข้องกับความเป็นเครือข่ายทางสังคม (Social Network)

ทุนสัญลักษณ์ (Symbolic Capital) ทุนลักษณะนี้เกิดได้ในเกือบทุกที่ที่บุคคลให้การรับรู้และยอมรับว่ามีอยู่ อาทิ ศักดิ์ศรี สถานภาพ อำนาจ ทุนสัญลักษณ์อาจมาจากการที่ปัจเจกมีทุนทางเศรษฐกิจเป็นพื้นฐานอยู่ก่อนแล้ว และเมื่อมีทุนสัญลักษณ์ก็สามารถเปลี่ยนกลับคืนเพื่อให้ได้มาซึ่งทุนเศรษฐกิจได้เช่นกัน แต่การเปลี่ยนรูปอีกครั้งหนึ่งของทุนเศรษฐกิจไปเป็นทุนสัญลักษณ์ จะไม่สามารถสำเร็จได้หากปราศจากการสมรู้ร่วมคิด (Complicity) ของทุกกลุ่ม (Chantavanich, 2011)

กล่าวโดยสรุปแล้ว การขยายขอบข่ายเรื่องทุนของบูร์ดิเยอ มีประเด็นสำคัญคือ การเสนอว่า สิ่งใดก็ตามจะสามารถกระทำหน้าที่เป็น “ทุน” ก็ต่อเมื่อสิ่งนั้นได้ทำให้เกิด “ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ” ขึ้น ดังนั้นแนวคิดเรื่อง “ทุนทางสังคม” ของบูร์ดิเยอ (Bourdieu, 1986) ได้ให้ความหมายของคำว่าทุนทางสังคมว่า หมายถึง เครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่สามารถสร้างมูลค่าและแปรเปลี่ยนเป็นผลประโยชน์ได้ ซึ่ง “ทุนทางสังคม” ของปัจเจกบุคคลแต่ละคน จะมากหรือน้อยก็ขึ้นอยู่กับขนาดของเครือข่ายความสัมพันธ์ อีกนัยหนึ่ง ทุนทางสังคมก็หมายถึง การที่แต่ละบุคคลในสังคมมีทุนที่สะสมหรือการมีเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่สามารถสร้างมูลค่าและแปรเปลี่ยนเป็นผลประโยชน์ได้ในตัวของบุคคลแตกต่างกัน จึงทำให้ทุนทางสังคมที่สะสมในแต่ละบุคคลมีความไม่เท่าเทียมกัน นอกจากนี้จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมสามารถแบ่งประเภทได้ทั้งสิ้น 2 ประเภท ได้แก่ 1) ทรัพยากรที่มีความสัมพันธ์กับสมาชิกของกลุ่มและเครือข่ายของสังคม 2) การรวมตัวกันของความรู้ความเข้าใจและการยอมรับ

จะเห็นได้ว่าการให้ความหมายทุนทางสังคมของ บูร์ดิเยอ ที่อธิบายเกี่ยวกับมิติความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เป็นประเด็นที่ควรพิจารณาถึงในการศึกษานี้ เพราะบริบทเชิงเนื้อหาในการศึกษาเรื่องการใช้ทุนทางสังคมในการพัฒนาเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างเพื่อแก้ไขผลกระทบจากการสร้างเขื่อนมีมิติความสัมพันธ์เชิงอำนาจเกิดขึ้นภายใต้ความสัมพันธ์และการให้นิยามความหมายทุนทางสังคมของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง ในขณะที่ประเด็นในเรื่องเครือข่ายทางสังคมตามทัศนะของ บูร์ดิเยอ ซึ่งให้ความสำคัญกับทรัพยากรที่มีความสัมพันธ์กับสมาชิกในเครือข่าย และการรับรู้และการยอมรับ เป็นประเด็นสำคัญที่สามารถนำไปใช้ในการวางกรอบการศึกษา และอภิปรายผลการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจกับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นได้

ดังนั้นการนำแนวคิด “ทุนทางสังคม” มาช่วยกำหนดกรอบในการศึกษา และอธิบายปรากฏการณ์ในบทความวิจัยนี้ จึงเป็นทั้งแผนที่ทางความคิดที่ช่วยให้ความชัดเจนในการวิเคราะห์ค้นหาคำตอบว่าทุนทางสังคม ทำหน้าที่อย่างไร มีปัจจัยภาวะคุกคามทั้งภายใน ภายนอกอย่างไร และทุนที่เคยมีจะยังใช้แก้ไขปัญหาได้จริงหรือไม่ ทั้งนี้เพื่อสร้างความเข้าใจทุนทางสังคม ตลอดจนสามารถกำหนดกรอบการศึกษาที่จะต้องตั้งเป้าหมายในการค้นหา “ทุนทางสังคม” ที่เหมาะสมในการนำมาทดลองใช้เพื่อแก้ไขปัญหาการพัฒนา และการแสวงหาแนวทางพัฒนาและการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำชีตอนล่าง ภายหลังจากที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนมายาวนาน

ผลการศึกษา

สถานการณ์ปัญหาน้ำท่วมในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่าง

พื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่างเป็นพื้นที่ซึ่งมีลักษณะเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำเป็นแอ่งกระทะ มีระบบนิเวศลำน้ำที่คดเคี้ยว เกิดทางน้ำลัดในฤดูน้ำหลาก เป็นระบบนิเวศวิทยาที่เป็นจุดเด่นของกลุ่มน้ำชี มีพื้นที่ชุ่มน้ำในหลายลักษณะ เช่น บึง หนอง กุด แก่ง ชีหลง ชีเฒ่า มีลำน้ำและลำห้วยสาขา เช่น ลำน้ำปาว ลำน้ำยัง ห้วยดางเดียว ห้วยยางเมือ ฯลฯ ภายหลังจากก่อสร้างเขื่อนร้อยเอ็ด เขื่อนยโสธร-พนมไพร และเขื่อนธาตุน้อยกันแม่น้ำชีตอนล่างชาวบ้านในพื้นที่ก็ประสบกับปัญหาต่าง ๆ มากมาย โดยเฉพาะปัญหาน้ำท่วมเป็นระยะเวลายาวนาน ซึ่งได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อระบบนิเวศต่าง ๆ โดยสภาพความเสียหายจากปัญหาน้ำท่วมนั้น สามารถจำแนกความเสียหายได้ 2 รูปแบบ คือ

รูปแบบที่ 1 น้ำท่วมเฉพาะพื้นที่เกษตรกรรม เช่น พื้นที่นา สวน ไร่ ฯลฯ ระยะเวลาท่วมขัง 10-30 วัน พบในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่าง เช่น บ้านดอนแก้ว ต. บึงงาม อ. พุ่งเขาหลวง จ. ร้อยเอ็ด บ้านอิโก้ม ต. เทอดไทย อ. พุ่งเขาหลวง จ. ร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นชุมชนที่อยู่ติดกับกุดแข้แซ่ ห้วยดางเดียว ห้วยยางเมือ และแม่น้ำชี

รูปแบบที่ 2 น้ำท่วมทั้งพื้นที่เกษตรกรรมและที่อยู่อาศัย ระยะเวลาท่วมขังประมาณ 1-3 เดือน พบในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่าง เช่น บ้านดอนแก้ว ต. บึงงาม อ. พุ่งเขาหลวง จ. ร้อยเอ็ด บ้านอิโก้ม ต. เทอดไทย อ. พุ่งเขาหลวง จ. ร้อยเอ็ด

แกนนำเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างได้ร่วมกันสรุปเพื่อเปรียบเทียบลักษณะของน้ำท่วมในอดีตและน้ำท่วมในปัจจุบัน ให้เห็นความแตกต่างของการท่วมของน้ำดังที่แสดงในตารางที่ 1

น้ำท่วมในอดีต	น้ำท่วมในปัจจุบัน
ช่วงระยะเวลาไม่นาน (ไม่เกิน 1 สัปดาห์) ท่วมแบบน้ำหลาก และค่อยๆ เอ่อขึ้นจากแหล่งน้ำธรรมชาติ ชาวบ้านจับชีพจรน้ำและปรับตัวโดยปลูกพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับพื้นที่ เช่น ข้าวหิวดหนี่ ข้าวใหญ่ ข้าวลอย (ข้าวนาแซง)	ระยะเวลายาวนาน (1-3 เดือน) ท่วมแบบไหลป่ามาอย่างรวดเร็วและรุนแรง ชาวบ้านไม่สามารถคาดการณ์ได้ว่า น้ำจะมาเวลาไหน ชาวบ้านไม่สามารถย้ายข้าวของได้ทัน น้ำขังทำให้พันธุ์ข้าวเสียหายตายหมด
พื้นที่ทำการเกษตรมีความอุดมสมบูรณ์ เพราะน้ำพัดพาเอาดินตะกอนอาหารพืชมาให้ และชะล้างสิ่งสกปรกออกไป (น้ำสระหัวข้าว) น้ำจะค่อย ๆ เอ่อขึ้น ชาวบ้านสามารถจับปลาได้	พื้นที่เกษตรกรรมและที่อยู่อาศัยเสียหาย พืชผลทางการเกษตรตายจนหมด น้ำไหลเชี่ยวรุนแรง ชาวบ้านไม่สามารถจับปลาได้

ตารางที่ 1: แสดงการเปรียบเทียบลักษณะน้ำท่วมในอดีต และปัจจุบัน ในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่าง

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายหลังการสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำชีตอนล่าง

ผลกระทบภายหลังการสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำชีตอนล่าง มีผลกับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมของชุมชน เพราะเมื่อองค์ประกอบย่อยต่าง ๆ ของชุมชนถูกรบกวนจากผลกระทบของปัญหาน้ำท่วมซึ่งเป็นระยะเวลายาวนานส่งผลทำให้วิถีชีวิต กิจกรรมทางสังคมต่าง ๆ ของชุมชนไม่สามารถดำเนินไปได้โดยปกติเป็นระยะเวลาอย่างต่อเนื่องกันหลายปี สภาพปัญหาต่าง ๆ ที่สะสมเรื้อรังจึงส่งผลกระทบต่อโครงสร้างทางสังคม และสถาบันต่าง ๆ ในชุมชน ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม วิถีชีวิตและวัฒนธรรม (Saduak, Interview, 2017) นอกจากนั้นแล้วแกนนำชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง Chanthathong (Interview, 2017) ได้อธิบายเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายหลังการสร้างเขื่อนความว่า

... สภาพน้ำท่วมอันเนื่องมาจากการสร้างเขื่อนร้อยเอ็ด เขื่อนยโสธร-พนมไพร และเขื่อนธาตุน้อย มีความแตกต่างจากการท่วมที่เป็นไปตามกลไกธรรมชาติอย่างในอดีต เพราะน้ำท่วมในอดีตมีลักษณะน้ำหลากที่เกิดจากธรรมชาติ ชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างสามารถปรับตัวให้สอดคล้องได้ สามารถกะเนหรือคาดการณ์การมาของน้ำจนถึงขั้น “จับชีพจรน้ำ” ได้ แต่ภาวะน้ำท่วมอันเป็นผลมาจากการสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำชีตอนล่างเป็นประสบการณ์ใหม่ที่ชาวบ้านได้รับผลกระทบมาก และมีผลกับการเปลี่ยนแปลงการใช้ชีวิตของชาวบ้าน

1) การเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศของปลาในลุ่มน้ำชีตอนล่าง หลังจากที่มีการสร้างเขื่อนแล้วเสร็จ ผลการศึกษาพบว่า การเปิดประตูระบายน้ำไม่สอดคล้องกับสภาพธรรมชาติได้ส่งผลกระทบต่อจำนวน และชนิดพันธุ์ปลาเป็นอย่างมาก เนื่องจากการปิดกั้นเส้นทางอพยพวางไข่ของปลา และจากการสำรวจ พบว่า เขื่อนที่ก่อสร้างในลุ่มน้ำชีตอนล่างไม่มีบันไดปลาโจนให้ปลาอพยพขึ้นมารวมวางไข่ในพื้นที่ต้นน้ำ ส่งผลให้จำนวน และชนิดพันธุ์ของปลาในพื้นที่มีจำนวนลดลง กอปรกับการเกิดน้ำท่วมซึ่งบริเวณป่าทามเป็นระยะเวลา 3-4 เดือน เป็นการทำลายแหล่งอาหาร และแหล่งเพาะพันธุ์ของปลา ให้ความเสียหาย

2) การเปลี่ยนแปลงสภาพของดิน และพื้นที่ราบลุ่ม ผลการสำรวจ และศึกษาจากแกนนำชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง พบว่า สภาพของดินบริเวณพื้นที่ราบลุ่มริมน้ำชีที่เคยประสบปัญหาน้ำท่วมซึ่ง เกิดความเสื่อมโทรม ขาดความอุดมสมบูรณ์ เนื่องจากดินถูกน้ำท่วมซึ่งเป็นระยะเวลายาวนาน และมีสภาพน้ำท่วมต่อเนื่องตั้งแต่ ปี 2543 เป็นต้นมา

ก่อให้เกิดการปลูกพืชชนิดเดียวในพื้นที่โดยไม่มี การปลูกพืชหมุนเวียน การทำทั้งนาปี และ การทำนาปรังทำให้สภาพดินเกิดความเสื่อมโทรม ชาวบ้านจึงต้องเพิ่มปริมาณการใส่ปุ๋ยใน นาข้าวมากขึ้นเพื่อให้ผลผลิตดี ทำให้การลงทุนในการทำนามีค่าใช้จ่ายเพิ่มมากขึ้น แต่ราคา ข้าวกลับมีแนวโน้มตกต่ำลงทุกปี ในขณะที่พื้นที่ดินของชาวบ้านที่ติดแม่น้ำชีหลายพื้นที่ เผชิญปัญหาตลิ่งทรุด หน้าที่ดินพังทลายถูกพัดหายไปในช่วงน้ำท่วมซึ่งมีกระแสน้ำค่อนข้าง รุนแรงกว่าปกติ

3) การเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศลุ่มน้ำชีตอนล่าง ภายหลังจากก่อสร้างเขื่อนใน ลุ่มน้ำชีตอนล่าง ชาวบ้านพบปรากฏการณ์เกิดแพรงการระบาดของหอยเชอรี่ และต้น ไมยราบยักษ์ ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากภาวะน้ำท่วมติดต่อกันหลายปี และในช่วงน้ำลด ชาวบ้านต้องทำนาปรัง ทำให้ดินไม่แห้ง ก่อให้เกิดการแพร่ขยายพันธุ์ของหอยเชอรี่จำนวน มากที่ไปกัดกินต้นข้าว และการแพร่กระจายของต้นไมยราบยักษ์ที่มากับน้ำหลากอย่าง รวดเร็ว

4) การเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตภาคการเกษตรของชุมชน ภายหลังจากสร้าง เขื่อนในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่าง ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิธีการทำนาจากการทำนาปี เป็นการทำนาปรังเพื่อปรับปฏิทินการผลิตไม่ให้เผชิญกับสภาพปัญหาน้ำท่วมซึ่งทำลาย ผลผลิตข้าว จึงต้องเร่งรีบเก็บเกี่ยวผลผลิต เร่งระยะเวลาการทำนาให้เร็วยิ่งขึ้น และการ ปรับเวลาในการดำรงชีวิตให้ทันเวลา เนื่องจากความไม่แน่นอนของปัญหาน้ำท่วมในช่วงฤดู น้ำหลาก

5) การเปลี่ยนแปลงด้านประเพณีและวัฒนธรรม ภายหลังจากสร้างเขื่อนในพื้นที่ ลุ่มน้ำชีตอนล่าง พบว่า บุญประเพณี บางอย่างที่เคยมีในอดีตเกิดการสูญหายไป ไม่สามารถ ประกอบพิธีกรรมได้โดยปกติในช่วงเวลาที่เคยปฏิบัติสืบมา เนื่องจากน้ำท่วมช้งยาวนาน เช่น บุญตบประทายริมแม่น้ำชี พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว กอปรกับชาวบ้านต้องดิ้นรนทำมาหา กินเพื่อจุนเจือครอบครัว และสภาพพื้นที่ไม่เอื้อให้ทำกิจกรรมจากสภาพปัญหาน้ำท่วม

ผลกระทบที่เกิดขึ้นภายหลังจากการสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำชีตอนล่าง

ผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการสร้างเขื่อนร้อยเอ็ด เขื่อนยโสธร-พนมไพร และเขื่อน ชาติบุ๋นน้อย ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตชุมชน และชาวบ้านในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่าง ผลการศึกษา จากการสนทนากลุ่มแกนนำเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง พบว่า มีผลกระทบ ดังนี้

1. ผลกระทบต่อการดำเนินชีวิต จากการที่ชุมชน และชาวบ้านในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่างได้เผชิญปัญหาน้ำท่วมผิวดินปกติภายหลังจากเขื่อนสร้างแล้วเสร็จปี พ.ศ. 2543 เป็นต้นมา ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาน้ำท่วมซึ่งเป็นระยะเวลายาวนาน 3-4 เดือน ในหลายปี เช่น ช่วงปี 2543-2547 ปี 2554 ปี 2562 ทำให้การดำเนินชีวิตของชาวบ้านในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่างต้องเกิดผลกระทบและเปลี่ยนแปลงไป ซึ่งเดิมชาวบ้านมีวิถีชีวิตที่มีความสัมพันธ์กับฐานทรัพยากรในธรรมชาติ แต่ภายหลังจากเกิดปัญหาน้ำท่วมผลการศึกษพบว่ามีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการดำเนินชีวิต เช่น การใช้ชีวิตที่ต้องรีบเร่งแข่งขันกับเวลา ก่อนที่จะเข้าสู่ช่วงฤดูน้ำหลาก เกิดการอพยพที่อยู่อาศัยลักษณะชั่วคราวของชาวบ้าน ในช่วงที่ประสบปัญหาน้ำท่วม โดยชาวบ้านหลายครัวเรือนต้องย้ายไปทำเพิงพักชั่วคราว และทำคอกโคกระบือชั่วคราวอยู่ที่คันพั้งซึ่งเป็นพื้นที่สูง ทำให้การดำเนินชีวิตขาดความปลอดภัยทั้งในชีวิตและทรัพย์สิน ชาวบ้านที่ประสบปัญหาเกิดความกังวลในปัญหาหนี้สิน เช่น หนี้ ธกส. กองทุนหมู่บ้าน เงินกู้ยืมระบบ ที่ต้องกู้ยืมเพื่อใช้ในการลงทุนในการทำการเกษตร และใช้จ่ายในครอบครัว ปัญหาดังกล่าวส่งผลต่อสภาพจิตใจ เกิดสภาวะความเครียดสะสมในกลุ่มผู้ได้รับความเดือดร้อน นอกจากนั้นแล้วมีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการคือ ชาวบ้านวัยแรงงานมีการอพยพแรงงานเข้าสู่เมือง และภาคอุตสาหกรรมมากขึ้น

2. ผลกระทบในการประกอบอาชีพ ภายหลังจากการสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำชีตอนล่างได้เกิดผลกระทบในการประกอบอาชีพของชาวบ้านดังต่อไปนี้

2.1 การสูญเสียโอกาสในการเก็บเกี่ยวผลผลิตข้าว เนื่องจากปัญหาน้ำท่วมแปลงนา และผลผลิต ในบริเวณที่ราบลุ่มใกล้แม่น้ำชี ทำให้ผลผลิตเสียหายทั้งหมด ปรากฏการณ์ดังกล่าวส่งผลต่อการทำนาปีในพื้นที่นาทาม ทำให้ชาวบ้านต้องสูญเสียรายได้หลัก และสูญเสียโอกาสในการเก็บเกี่ยวผลผลิตในพื้นที่นาของตนเอง สภาพผลกระทบข้างต้นมีส่วนสำคัญทำให้รูปแบบการทำนาของชาวบ้านในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่างเกิดการเปลี่ยนแปลง เป็นวิธีการทำนาปรังแทนนาปี ชาวบ้านต้องปรับเปลี่ยนช่วงเวลาทำนาเพื่อป้องกันปัญหาน้ำท่วมผลผลิต ในขณะที่การทำนาปรังมีต้นทุนในการผลิตสูงเพิ่มขึ้น แต่กลับมีผลตอบแทนต่ำเนื่องจากภาวะการแข่งขันสูง และเกิดภาวะหนี้ระดับครัวเรือนสูงขึ้น

2.2 ผลกระทบต่ออาชีพประมงพื้นบ้าน เนื่องจากน้ำได้ท่วมพื้นที่ป่าทามเป็นระยะเวลายาวนานกว่าปกติ ทำให้พืชพรรณบางชนิดในป่าทามไม่สามารถทนน้ำท่วมได้

ยาวนาน ผลกระทบดังกล่าวส่งผลต่อระบบนิเวศลุ่มน้ำที่สัมพันธ์กับการขยายพันธุ์ของปลา เพราะป่าทามเป็นแหล่งอาหารและพื้นที่วางไข่ปลาในช่วงฤดูน้ำหลาก นอกจากนั้นแล้ว ภายหลังจากการสร้างเขื่อนได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทิศทางการไหลของของน้ำ ซึ่งส่งผลกระทบต่อจำนวนชนิดพันธุ์ปลาโดยตรง ทำให้ปัจจุบันการประกอบอาชีพประมงพื้นบ้านได้รับผลกระทบ จำนวนปลา และชนิดพันธุ์ปลาที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจลดน้อยลง

2.3 ผลกระทบต่ออาชีพการปลูกผักกิมแม่น้ำชี การทำการเกษตรริมแม่น้ำชี เป็นการปลูกพืชผักอายุสั้น เพื่อเพิ่มรายได้ให้กับครอบครัว พืชที่ปลูก ได้แก่ ข้าวโพด ถั่วฝักยาว มะเขือ พริก แตง เป็นต้น ในอดีตชาวบ้านได้อาศัยพื้นที่ดินริมแม่น้ำชี และอาศัยน้ำจากแม่น้ำชีในการทำการเกษตร แต่ภายหลังจากการสร้างเขื่อนชาวบ้านส่วนหนึ่งต้องสูญเสียโอกาสในการเพาะปลูกไป เนื่องจากประสบปัญหาน้ำท่วมเป็นระยะเวลาานาน 3-4 เดือน ผนวกกับความผันผวนของระดับน้ำ ความเสียหายจากตลิ่งแม่น้ำชีทรุดตัว ดินพังทลาย ทำให้การทำการเกษตรริมแม่น้ำชีมีความเสี่ยงต่อความเสียหายมากขึ้น

2.4 ผลกระทบการประกอบอาชีพคู้สัตว์ โดยเฉพาะการเลี้ยงโคเนื้อ ซึ่งเป็นรายได้เสริมสำคัญของชาวบ้านในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่าง แต่ภายหลังจากก่อสร้างเขื่อนได้ก่อให้เกิดปัญหาน้ำท่วมยาวนาน ส่งผลกระทบกับพื้นที่ในการเลี้ยงสัตว์ และแหล่งอาหารสัตว์ ในบางปีที่มีน้ำท่วมหนักชาวบ้านต้องเคลื่อนย้ายคอกสัตว์หนีน้ำมาสร้างคอกสัตว์ชั่วคราวไว้ที่คันพั้งซึ่งเป็นพื้นที่สูง ทำให้ชาวบ้านไม่กล้าเสี่ยงลงทุน ในขณะที่จำนวนครัวเรือนชาวบ้านที่เลี้ยงโคกระบือก็ลดน้อยลง และเลี้ยงในปริมาณที่ลดน้อยลง

จากรายละเอียดข้างต้นเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้สภาพวิถีชีวิตของชุมชนต้องเกิดการเปลี่ยนแปลง อันเป็นผลกระทบจากการสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำชีตอนล่าง ซึ่งผลกระทบนั้นไม่ได้เกิดขึ้นเพียงเฉพาะพื้นที่การเกษตร ชุมชน และระบบนิเวศเท่านั้น แต่ยังส่งผลกระทบต่อถึงสภาวะของจิตใจของชาวบ้านในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่าง ในขณะที่การสรุปบทเรียนร่วมกันของแกนนำเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง พบข้อสรุปร่วมกันว่า โครงการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่ของภาครัฐ ภายใต้โครงการ โขง ชี มูล ที่ได้ดำเนินโครงการในระยะที่ผ่านมาั้นขาดกระบวนการมีส่วนร่วมจากภาคประชาชน ไม่มีกระบวนการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมเพื่อทำความเข้าใจในสภาพทางนิเวศวิทยาที่ละเอียดอ่อนของระบบลุ่มน้ำ และขาดการให้น้ำหนักกับการศึกษาผลกระทบที่จะเกิดขึ้นกับสังคมอย่างจริงจัง ผลกระทบจากการสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำชีตอนล่างจึงก่อให้เกิดสภาพปัญหาผลกระทบตามมาทั้งสิ่งแวดล้อม และชาวบ้านในพื้นที่เป็นวงกว้าง ซึ่งมีผลกระทบ และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

ทั้งทางด้านการศึกษา ด้านสิ่งแวดล้อม ด้านสังคมวัฒนธรรม และวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านในพื้นที่

ในด้านสิทธิในการจัดการทรัพยากร กระบวนการสร้างเขื่อนในแม่น้ำชีนั้น สะท้อนประเด็นปัญหาในเรื่องที่ชุมชนถูกละเมิดสิทธิในการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ของชุมชนตนเอง ในขณะที่การดำเนินโครงการบริหารจัดการน้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำชีในระยะเริ่มต้นภายใต้โครงการ โขง ชี มูล ขาดมิติการมีส่วนร่วมจากภาคประชาชน และชุมชนไม่ได้รับความเป็นธรรม ดังเช่น กรณีการสร้างเขื่อนร้อยเอ็ด เขื่อนยโสธร-พนมไพร และเขื่อนธาตุน้อย ซึ่งทำให้เกิดผลกระทบภายหลังการก่อสร้างและดำเนินการกักเก็บน้ำ ส่งผลให้ชุมชนต้องเผชิญชะตากรรมน้ำท่วมยาวนาน ชาวบ้านตกอยู่ในสภาวะไม่สามารถจัดการกับสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นได้ ดังที่นักพัฒนาเอกชนในพื้นที่ได้กล่าวว่า

... การสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำชี ละเลย และละเมิดสิทธิชุมชน ที่ชุมชนชาวบ้านควรมีโอกาสในการปกป้อง ดูแล อนุรักษ์ หวงแหน และสามารถมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรน้ำในพื้นที่ของตนเอง

(Saduak, Interview, 2017)

จากสภาพปัญหาที่ชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศภายหลังการสร้างเขื่อนซึ่งได้ก่อให้เกิดผลกระทบหลายมิติ อันเป็นผลจากการดำเนินงานของหน่วยงานภาครัฐที่ขาดกระบวนการมีส่วนร่วมจากประชาชนในพื้นที่ในการจัดการทรัพยากรชุมชน จึงเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านในพื้นที่ที่มีการพัฒนาเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างขึ้น เพื่อเรียกร้องการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่

การพัฒนาเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง

การสนทนากลุ่มแกนนำเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง เกี่ยวกับประเด็นในการพัฒนาเครือข่าย พบว่ามีแนวทางสำคัญในการพัฒนาเครือข่ายลุ่มน้ำชีตอนล่าง 3 ประการ ได้แก่

ประการที่ 1 การสร้างหลักการ แนวคิด ของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง โดยกระบวนการในขั้นตอนนี้แกนนำเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างให้ความสำคัญถึงการสร้างความเข้าใจร่วมกันเกี่ยวกับ 1) แนวคิดเรื่องสิทธิชุมชน 2) แนวคิดในเรื่องการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน และ 3) แนวคิดการประสานความร่วมมือในลักษณะเครือข่ายความร่วมมือ ซึ่งที่ผ่านมามีประเด็นเหล่านี้ว่าจะยังคงความเข้าใจอยู่

ในวงของแกนนำชาวบ้านที่เป็นตัวแทนในแต่ละโซนพื้นที่ซึ่งจำเป็นต้องพัฒนาศักยภาพในด้านนี้ในอนาคต

ประการที่ 2 การสร้างเป้าหมายร่วม เป้าหมายร่วมสำคัญของเครือข่ายลุ่มน้ำชีตอนล่าง คือ กระบวนการเรียกร้องสิทธิ์ และเรียกร้องค่าชดเชยการสูญเสียโอกาสจากการทำการเกษตรในที่ดินของชาวบ้าน เป็นเป้าหมายร่วมสำคัญเป้าหมายหลักในการรวมตัวเป็นเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง และเป็นสิทธิ์อันชอบธรรมที่ชาวบ้านพึงจะได้รับอันเนื่องมาจากผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ อย่างไรก็ตามเป้าหมายร่วมสำคัญดังกล่าวยังถูกตอกย้ำโดยแกนนำเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างให้ดำเนินการควบคู่กับการปกป้องรักษา และฟื้นฟูฐานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมลุ่มน้ำชีให้ส่งประโยชน์ถึงลูกหลานในอนาคต ดังนั้นการออกแบบกิจกรรม และดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง จึงมีความเชื่อมโยงไปถึงความพยายามในการคลี่คลายสภาพปัญหาอันเนื่องมาจากผลกระทบที่ชาวบ้านต้องเผชิญ เช่น กิจกรรมบุญกุ่มข้าวใหญ่ ซึ่งมีเป้าหมายในตัวกิจกรรมที่พยายามสร้างให้เกิดการระดมทุนเพื่อใช้ในการขับเคลื่อนการแก้ไขปัญหาของเครือข่าย และช่วยเหลือสมาชิกเครือข่ายที่ประสบปัญหาไม่มีข้าวเพียงพอในการบริโภคในครัวเรือน ในขณะที่กิจกรรมดังกล่าวนี้ก็ตอบโจทย์ในเรื่องการสร้างสามัคคีของสมาชิก และเป็นการสืบสานประเพณีท้องถิ่นโดยใช้กลไกมิติทางวัฒนธรรมมาประยุกต์ใช้ในการขับเคลื่อนการแก้ไขปัญหา โดยส่วนหนึ่งได้มีการประยุกต์เอาความรู้ภาควิชาการสอดแทรกในการดำเนินกิจกรรมเพื่อเติมเต็มความรู้จากภายนอกและเปิดโลกทัศน์ในการแก้ไขปัญหาให้มีช่องทางเลือกมากยิ่งขึ้น

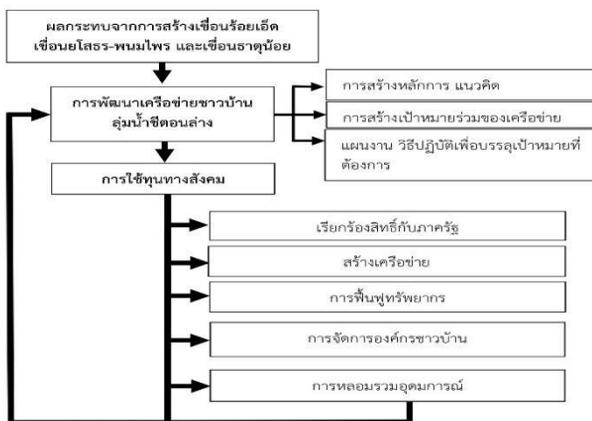

ภาพที่ 2: ภาพงานบุญกุ่มข้าวใหญ่ลุ่มน้ำชีตอนล่าง และภาพกิจกรรมบวชป่าทามริมชี

ประการที่ 3 แผนงาน และวิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุเป้าหมายที่ต้องการ
 การสร้างแผนงานในระดับโซนพื้นที่ที่ชัดเจน ได้กลายเป็นข้อตกลงร่วมกันของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง โดยมีข้อกำหนดถึงการสร้างรูปธรรมของแกนนำในระดับของโซนพื้นที่ต่าง ๆ ที่จะต้องพัฒนาทีมงาน และการจัดเวทีเพื่อการกำหนดแผนการทำงานระดับย่อยของโซนพื้นที่ โดยแผนงานมีทิศทางที่จะพัฒนาตัวกิจกรรมเพื่อตอบโจทย์ร่วมของเครือข่ายใหญ่ในประเด็นเกี่ยวกับการมีแผนพัฒนาและส่งเสริมอาชีพของกลุ่มสมาชิกในแต่ละกลุ่มโซน การมีแผนสร้างและขยายผลความเข้าใจการทำงานให้กับสมาชิกในแต่ละโซน การมีแผนเกี่ยวกับกระบวนการแก้ไขปัญหาในระดับพื้นที่ซึ่งมีสภาพปัญหาแตกต่างกัน และการมีแผนเกี่ยวกับการส่งเสริมและฟื้นฟูทรัพยากร พื้นฟูวิถีชีวิต ที่ได้รับผลกระทบจากสภาพปัญหาน้ำท่วม เป็นต้น

การใช้ทุนทางสังคมในการแก้ไขปัญหาผลกระทบที่เกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่าง

ผลการวิเคราะห์ข้อมูลจากการสนทนากลุ่มย่อยแกนนำเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง พบว่า การศึกษาเรื่องการใช้ทุนทางสังคมมีประเด็นสำคัญที่ต้องศึกษาวิเคราะห์ ได้แก่ การใช้ทุนทางสังคมกับการเรียกร้องสิทธิกับภาครัฐ การใช้ทุนทางสังคมกับการสร้างเครือข่าย การใช้ทุนทางสังคมกับการฟื้นฟูทรัพยากร การใช้ทุนทางสังคมในการจัดการองค์กรชาวบ้าน และการใช้ทุนทางสังคมในการพัฒนาอุดมการณ์ร่วมของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง (ภาพที่ 3) ซึ่งจากผลการศึกษามีรายละเอียด ดังนี้

ภาพที่ 3: รูปแบบการใช้ทุนทางสังคมในการแก้ไขปัญหาผลกระทบที่เกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่าง

1) **การเรียกร้องสิทธิกับภาครัฐ** นับตั้งแต่มีการรวมกลุ่มและรวมกันเป็นเครือข่ายชาวบ้านเกิดขึ้น เครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างได้มีการดำเนินกิจกรรมในหลายด้าน ทั้งกิจกรรมการรอมทรัพย์ การทำนารวม การจัดงานบุญกุ่มข้าวใหญ่ และการประชุมประจำเดือน อันเป็นการรวมพลังของสมาชิกในการขับเคลื่อนการแก้ไขปัญหา นอกจากนั้นกิจกรรมที่เครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างได้ดำเนินการเรื่อยมาคือ การเคลื่อนไหวเรียกร้องความเป็นธรรม การเร่งรัดกระบวนการแก้ไขปัญหากับหน่วยงานภาครัฐ ซึ่งชาวบ้านให้ความหมายว่าเป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่งที่ได้ถูกพัฒนาขึ้น และเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างได้พัฒนากระบวนการเรียนรู้ในการเรียกร้องสิทธิ รวมถึงกลยุทธ์การสื่อสารสภาพปัญหากับหน่วยงานภาครัฐ ซึ่งเป็นพลังของการรวมตัวที่เป็นการทำงานร่วมกันของชาวบ้าน (Collective action) เช่น การแบ่งบทบาทให้แกนนำชาวบ้านแต่ละโซนนำเสนอสภาพปัญหาและผลกระทบผ่านวิธีการเล่าเรื่องโดยใช้แผนที่ทรัพยากรและแผนที่โครงข่ายลุ่มน้ำชีประกอบ และการนำเสนอข้อมูลเล่าเรื่องผลกระทบด้านต่าง ๆ ในวิถีชีวิต เช่น ผลกระทบด้านการเกษตร ผลกระทบด้านการเลี้ยงสัตว์ ตลอดจนการอธิบายเล่าเรื่องโดยแกนนำชาวบ้านเกี่ยวกับปัญหาระบบนิเวศลุ่มน้ำชีที่เกิดการเปลี่ยนแปลงภายหลังการสร้างเขื่อน ทุนทางสังคมในด้านนี้จึงเป็นทุนความรู้ที่มีพลังความร่วมมือร่วมเรียนรู้ ร่วมเคลื่อนไหวจากบทเรียนของกลุ่มชาวบ้าน (Empowerment) และถูกพัฒนาขึ้นจากการฝึกฝนทักษะการเจรจาต่อรอง การฝึกฝนทักษะการนำเสนอข้อมูลอย่างเป็นระบบเพื่อชี้แจงกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องให้เข้าใจสภาพปัญหา และผลกระทบที่เกิดขึ้น

2) **การสร้างเครือข่าย** ภายหลังจากที่มีการรวมเป็นเครือข่ายลุ่มน้ำชีตอนล่าง นอกจากการรวมกันของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากพื้นที่แล้ว เครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างยังได้สร้างความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับภาคีกลายมิตรส่วนอื่นในสังคม โดยเฉพาะกับ 1) สถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษา เช่น มหาวิทยาลัยมหาสารคาม มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม ซึ่งมีการทำกิจกรรมเชิงวิชาการร่วมกัน อาทิ งานเสวนาด้านสิทธิชุมชนกับการจัดการทรัพยากร หรือ การส่งนักศึกษาจากพื้นที่ภาคสนามเพื่อเรียนรู้สภาพปัญหา ตลอดจนการฝึกงานในพื้นที่ รูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าวได้ช่วยกระตุ้นบรรยากาศการทำงานของชาวบ้านในพื้นที่ ตลอดจนการเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้ในมิติใหม่ ๆ เช่น การแลกเปลี่ยนข่าวสารข้อมูลงานพัฒนา 2) เครือข่ายองค์กรด้านสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะองค์กรภาคประชาชนที่ขับเคลื่อนการแก้ไขปัญหาที่มีลักษณะ

คล้ายกัน เช่น สมาคมคนทามราชสีไศล ซึ่งเป็นการประสานสัมพันธ์ด้านกิจกรรม และ แลกเปลี่ยนบทเรียนประสบการณ์การแก้ไขปัญหา การเยี่ยมเยียนแลกเปลี่ยนวิถีปฏิบัติ การร่วมกิจกรรมงานบุญขององค์กรกัลยาณมิตร ซึ่งความสัมพันธ์ของเครือข่ายลักษณะนี้ ช่วยสร้างอำนาจการต่อรอง ช่วยสร้างภาคีความร่วมมือ ตลอดจนการสร้างขวัญและกำลังใจ ในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมให้กันและกัน และ 3) ความสัมพันธ์กับสื่อมวลชน ซึ่งเป็น เครือข่ายความสัมพันธ์ที่แกนนำเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง และนักพัฒนาในพื้นที่ให้ ความสำคัญในแง่ของการประชาสัมพันธ์กิจกรรมต่าง ๆ รวมทั้งการสื่อสารสภาพปัญหา ผลกระทบที่เกิดขึ้นในพื้นที่เพื่อสร้างความเข้าใจกับสาธารณะ โดยมีเครือข่ายสื่อมวลชน ช่วยสื่อสารต่อสาธารณะ ทั้งในด้านข่าวสารที่เป็นเนื้อหาข้อความ และภาพประกอบ ข่าวสารสื่อต่อสาธารณะในลักษณะสารคดี และรายการข่าวตามช่องสถานีต่าง ๆ โดยทั้ง สามส่วนข้างต้นเป็นทุนทางสังคมหนึ่งที่ถูกพัฒนาขึ้น และมีบทบาทสำคัญในการช่วย คลี่คลายและแก้ไขปัญหาผลกระทบในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่าง

3) การฟื้นฟูทรัพยากร การใช้ทุนทางสังคมในการแก้ไขปัญหาผลกระทบ จากการสร้างเขื่อน ประการหนึ่งก็คือการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ โดยเครือข่ายชาวบ้าน ลุ่มน้ำชีตอนล่างได้มีการร่วมกันรื้อฟื้น ผลิตซ้ำบุญประเพณีและสร้างกุศโลบายในมิติ การจัดการทรัพยากร เพื่อนำกลับมาปฏิบัติเป็นกิจกรรมร่วมกันเป็นการจัดสรรทรัพยากร และแรงงาน เช่น กิจกรรมการบวชป่าทามริมชี กิจกรรมการสืบชะตาแม่น้ำชี กิจกรรมงาน ข้าวใหม่ปลามัน และกิจกรรมงานปลาแดกแลกข้าว ซึ่งกิจกรรมเหล่านี้ส่งเสริมระบบการอยู่ ร่วมกัน คงความแน่นแฟ้นของชุมชน ซึ่งถือเป็นทุนทางสังคมของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชี ที่ได้สร้างความร่วมมือ และกลายเป็นพลังที่สามารถแก้ไขปัญหาและฟื้นฟูทรัพยากรใน ชุมชนได้ นอกจากนี้ยังมีการนำเสนอกิจกรรมการฟื้นฟูของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชี ตอนล่างผ่านพื้นที่สื่อสาธารณะในลักษณะข่าว และสารคดี อย่างสม่ำเสมอ

ภาพที่ 4: ภาพนักศึกษาร่วมกิจกรรมด้านารวม และภาพแกนนำชาวบ้านนำเสนอข้อมูลให้สมาชิกฟัง

4) การจัดการองค์กรชาวบ้าน ทูทางสังคมในด้านนี้เกิดขึ้นจากความพยายามในการร่วมพัฒนาความรู้ และขีดความสามารถของแกนนำเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง ซึ่งเกิดขึ้นจากการร่วมกันดำเนินกิจกรรม การออกแบบการทำงานร่วมกัน เช่น กิจกรรมหนึ่งที่มีความสำคัญและส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงเพื่อการยกระดับขีดความสามารถในการทำงานของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างอย่างมากก็คือ การพัฒนาทักษะและพัฒนาความรู้ผ่านกระบวนการในการศึกษาข้อมูลของพื้นที่ตนเองที่ได้รับผลกระทบ โดยใช้การวิจัยที่บ้านและการวิจัยเพื่อท้องถิ่น ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นเครื่องมือในการจัดระบบข้อมูลและระบบความคิด ให้แกนนำเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างได้พัฒนาวิธีการนำเสนอข้อมูลสู่สาธารณะได้อย่างชัดเจน และน่าเชื่อถือ เน้นการมองสภาพปัญหาผ่านมิติเวลา คือ ก่อนการสร้างเขื่อน และภายหลังการสร้างเขื่อน อธิบายสภาพปัญหาพร้อมกับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงต่าง ๆ อาทิ ประเด็นสำคัญในเรื่องพันธุ์ข้าวและการทำนา ระบบนิเวศลุ่มน้ำชี การเลี้ยงวัวและควาย พืช ผัก และสมุนไพรในพื้นที่ป่าทาม และชนิดพันธุ์ปลาในลุ่มน้ำชี โดยในแต่ละกลุ่มโซนพื้นที่ได้ดำเนินการเก็บข้อมูล ร่วมระดมความคิดเห็น และสรุปข้อมูลร่วมกัน หลังจากนั้นจะร่วมกันนำเสนอข้อมูล เพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้เติมเต็มข้อมูล โดยกระบวนการดังกล่าวข้างต้นช่วยพัฒนาทักษะการเรียบเรียงนำเสนอข้อมูล ผูกทักษะการเล่าเรื่อง พัฒนาทักษะการจับใจความสำคัญ และพัฒนาทักษะการสื่อสารอย่างมีพลัง ซึ่งเป็นทูทางสังคมในแง่ความรู้ที่ถูกยกระดับให้พัฒนามากยิ่งขึ้น

5) การพัฒนาอุดมการณ์ร่วม ผลสรุปสำคัญจากการร่วมเสวนากลุ่มแกนนำเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างพบว่า ความสำคัญและลักษณะของอุดมการณ์ของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง เป็นลักษณะการหลอมรวมอุดมการณ์ร่วม ที่เกิดจากการเผชิญสภาพปัญหาาร่วมกัน ซึ่งมีความมุ่งมั่นที่จะแสวงหาทางออกในการคลี่คลายและแก้ไข ปัญหาผลกระทบจากการพัฒนาของภาครัฐ ซึ่งชาวบ้านมีเจตคติ และความคิดหลักสำคัญร่วมกัน โดยอุดมการณ์ที่กล่าวถึงนี้ มีอิทธิพลในฐานะของการเป็นตัวชี้นำ และกำหนดทิศทางความคิดของบรรดาสมาชิกเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง ทำให้เกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วม รู้สึกมีส่วนร่วมได้ส่วนเสียกับการทำงานอย่างเป็นเอกภาพ ซึ่งหน้าที่สำคัญของการมีอุดมการณ์ร่วมคือ การทำให้เกิดการทำงานในลักษณะของการมีเป้าหมายเดียวกันที่จะขับเคลื่อนการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างชัดเจนเป็นรูปธรรม

ภาพที่ 5: ภาพนักพัฒนา และนักวิชาการร่วมเรียนรู้พัฒนาอุดมการณ์กับเครือข่ายชาวบ้าน

สรุปและอภิปรายผลการศึกษา

การพัฒนาเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง และการใช้ทุนทางสังคมในการแก้ไขปัญหาผลกระทบจากการสร้างเขื่อน ประกอบด้วย การใช้ทุนทางสังคมกับการเรียกร้องสิทธิกับภาครัฐ การใช้ทุนทางสังคมกับการสร้างเครือข่าย การใช้ทุนทางสังคมกับการฟื้นฟูทรัพยากร การใช้ทุนทางสังคมในการจัดการองค์กรชาวบ้าน และการใช้ทุนทางสังคมในการพัฒนาอุดมการณ์ร่วมของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง จะเห็นได้จากใจความสำคัญในการวางแผนทางการนำทุนทางสังคมไปปรับประยุกต์ใช้ โดย Portes (อ้างถึงใน Kata, 2004: 17) ได้ทำการศึกษาและทบทวนสาระสำคัญเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมในสาระสำคัญตอนหนึ่งได้กล่าวถึงการนำ “ทุนทางสังคม” ไปประยุกต์ใช้เพื่อวิเคราะห์ และวางแผนการพัฒนาไว้อย่างน่าสนใจว่า กระบวนการวิเคราะห์ทุนทางสังคมนั้นขึ้นอยู่กับมุมมองของนักสังคมศาสตร์และนักพัฒนาแต่ละท่านที่นำแนวคิดนี้ไปใช้อย่างไร เพื่ออธิบายอะไร ซึ่งพบว่ามีการนำไปใช้ในแง่มุมใหญ่ 2 ประการดังนี้

1) การให้ความหมายในแง่กลุ่มพลังทางการเมือง การให้คำนิยามนี้จะมุ่งไปที่ความสัมพันธ์เชิงสมาชิกของเครือข่ายทางสังคม หรือโครงสร้างทางสังคม เป็นการรวมกันของแต่ละปัจเจกชนเพื่อก่อให้เกิดพลัง อันนำไปสู่การแก้ไขปัญหาของกลุ่มสมาชิก ซึ่งมีความสอดคล้องกับการขับเคลื่อนการแก้ไขปัญหาของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างที่มีความพยายามในการสร้างพลังต่อรองในการเรียกร้องสิทธิในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำชีซึ่งเริ่มต้นจากการรวมตัวกันของชาวบ้านที่เผชิญปัญหาน้ำท่วมพื้นที่การเกษตร และพื้นที่อยู่อาศัยซึ่งเกิดจากผลกระทบจากการสร้างเขื่อนในแม่น้ำชี

2) การให้ความหมายในแง่เชิงวัฒนธรรม หรือ เชิงจิตวิญญาณ โดยนักคิดกลุ่มนี้จะเน้นความหมาย “ทุนทางสังคม” ในแง่ที่สังคมยังมีสิ่งที่เป็นเงื่อนไขบางอย่างที่

สร้างความเข้มแข็งหรือฟื้นฟูตัวเองได้ เช่น การมีจิตใจโอปอ้อมอารี ความมีน้ำใจ การช่วยเหลือเกื้อกูลกันของคนในชุมชนและสังคม มีจิตสำนึกสาธารณะ มีกลุ่มกิจกรรมสาธารณะ หรืออื่น ๆ ดังนั้นการให้ความหมาย “ทุนทางสังคม” จึงมักมีความหมายในเงื่อนไขการเสริมสร้างความเข้มแข็งและการพัฒนาที่ยั่งยืนของชุมชน โดยนัยของเหตุผลตามการให้ความหมายในแง่เชิงวัฒนธรรมข้างต้น จากผลการศึกษาจะพบว่าเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างสามารถเชื่อมโยง และบูรณาการกิจกรรมที่สามารถให้ทั้งความหมายในแง่เชิงวัฒนธรรม รวมถึงการประยุกต์บูรณาการกับกิจกรรมการเคลื่อนไหวทางสังคมลักษณะใหม่ ๆ และเกี่ยวข้องกับกลยุทธ์การหลอมรวมพลังของมวลสมาชิกให้เกิดพลังขับเคลื่อนควบคู่กันไปในขณะเดียวกัน

กล่าวได้ว่า การใช้ทุนทางสังคมในมุมมองของกลุ่มพลังทางการเมืองโดยเฉพาะในมิติของการรวมตัวของเครือข่ายทางสังคมจากกรณีที่เกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่าง ซึ่งชาวบ้านได้มีการรวมตัวกันจากสภาพปัญหาาร่วม เพื่อรวมให้เกิดพลังในการแก้ไขปัญหาของเครือข่ายชาวบ้านเอง เนื่องจากสิทธิชุมชนนั้นไม่ได้มีขอบเขตปริมณฑลจำกัดอยู่แค่เพียงการเป็นปัญหาของชาวบ้านในพื้นที่เท่านั้น การสร้างพลังความเข้าใจและความรู้สึกร่วมเป็นส่วนหนึ่งของปัญหาดังกล่าว จะเป็นแรงขับเคลื่อนสำคัญช่วยทำให้การพัฒนาทุนทางสังคมให้เป็นต้นทุนของทุกคนในสังคมที่พร้อมจะผลักดันช่วยเหลือชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างที่ต้องเผชิญชะตากรรมผลกระทบในการแก้ปัญหาได้อย่างเหมาะสม ซึ่งพัฒนาการของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างและกรอบความคิดทุนทางสังคมในแง่มุมมองที่กล่าวถึง ควรที่จะได้รับการขยายผลของการสร้างพลังทางสังคมให้ขยายวงกว้างมากขึ้น

ในส่วนของความหมายในเชิงวัฒนธรรมของทุนทางสังคมจะเห็นได้ว่า กุศโลบายหรือ กลยุทธ์ ที่ซ่อนอยู่ในทุนทางสังคมผ่านมิติทางวัฒนธรรม ประเพณี และความเชื่อต่าง ๆ ของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างนั้น ได้ทำหน้าที่สื่อความหมายในเชิงการพัฒนาและวิธีการแก้ไขสภาพปัญหาอย่างแยบยล ในหลายกรณีพบความพยายามในการผลิตซ้ำทุนทางสังคม การผลิตซ้ำบุญประเพณี ตลอดจนงานพิธีฟื้นฟูกิจกรรมทางวัฒนธรรมต่าง ๆ ในพื้นที่ เพื่อทำให้กิจกรรมต่าง ๆ ทางบุญประเพณีได้กลับมาทำหน้าที่รับใช้ชุมชนอีกครั้งหนึ่ง ในกรณีที่บุญประเพณีนั้น ๆ ได้เสื่อมหายไปแล้ว มีข้อสังเกตว่า แม้การผลิตซ้ำหรือการฟื้นฟูประเพณีวัฒนธรรมให้กลับมาทำหน้าที่อีกครั้งหนึ่ง ก็ไม่ได้หมายความว่ากิจกรรมดังกล่าวจะทำหน้าที่สื่อความหมายดังเดิม แต่พบว่ามีหน้าที่ในบทบาทของการพัฒนาหรือแม้แต่การเป็นกลยุทธ์การพัฒนา ที่ทำหน้าที่อยู่แทนหน้าที่

เชิงจิตวิญญาณของบุญประเพณีที่มีอยู่เดิม หากแต่ในบทบาทหน้าที่ใหม่นั้นจิตวิญญาณและความเชื่อเองก็ทำหน้าที่ขับเคลื่อนกิจกรรมนั้น ๆ ให้รับใช้ชุมชนไปในขณะเดียวกัน เช่น กิจกรรมบุญกุ่มข้าวใหญ่ของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง กิจกรรมบวชป่าทามริมแม่น้ำชี กิจกรรมสืบชะตาแม่น้ำชี เป็นต้น

การใช้ประโยชน์ร่วมกันและการร่วมกันแก้ไขปัญหา ซึ่งถือว่าเป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่งที่ปรากฏอยู่ในกระบวนการทำงานของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง ที่มีการสร้างขั้นตอนการทำงาน ข้อตกลง หรือกฎกติกาต่าง ๆ ขึ้น โดยกฎกติกาต่าง ๆ เป็นประเด็นสำคัญที่สะท้อน วิธีการและรูปแบบ ที่ถูกจัดวางให้เห็นถึงการนำทุนทางสังคมมาประยุกต์ใช้ในงานพัฒนาของเครือข่าย สอดคล้องกับ Ganjanapan (2001) ได้เสนอแนวคิดว่าการใช้ประโยชน์ร่วมกัน (Communality) ถือเป็นทุนทางสังคมอีกรูปแบบหนึ่ง ซึ่งหมายถึงการใช้พื้นที่ส่วนรวมของชุมชนในด้านต่าง ๆ กล่าวคือนอกจากจะเปิดโอกาสให้คนในชุมชนมาใช้ประโยชน์ร่วมกันได้แล้วยังแฝงนัยของการจัดการร่วมกันของชุมชนโดยกำหนดกฎเกณฑ์ขึ้นมาเพื่อควบคุมการใช้พื้นที่อันถือเป็นของสมาชิกในชุมชน ซึ่งหลักการใช้ประโยชน์ร่วมกันดังกล่าว มีความสอดคล้องกับแง่มุมการอธิบายของ Bourdieu (1994) ที่ได้อธิบายความหมายทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับความเป็นเครือข่ายทางสังคม (Social Network) ซึ่งประกอบด้วยทุน 2 แบบคือ

1) ทรัพยากรที่มีความสำคัญกับสมาชิกของกลุ่มและเครือข่ายของสังคมทุนทางสังคมขึ้นอยู่กับขนาดของเครือข่ายและการติดต่อสัมพันธ์ที่บุคคลจะสามารถระดมมาได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังนั้นคุณภาพของทุนทางสังคมในส่วนนี้ถูกสร้างขึ้นมาจากผลรวมของการมีความสัมพันธ์กันระหว่างบุคคลมากกว่าจะเป็นเพียงแค่อัตภาพของทุนเท่านั้น ซึ่งพบว่าเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างให้ความสำคัญกับสัมพันธ์ภาพของสมาชิกในเครือข่าย ซึ่งหมายถึงสัมพันธ์ภาพระหว่างสมาชิกที่มีการพัฒนาการในการทำกิจกรรมร่วมกันอย่างยาวนาน จนเกิดความไว้วางใจกันนับถือกันฉันท์พี่น้องซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้เกิดการขับเคลื่อนการแก้ไขปัญหาที่มีพลังจากความสำคัญของสมาชิกที่เข้าใจและรับรู้ปัญหาร่วมกัน

2) การรับรู้และยอมรับ การได้มาซึ่งการรู้และการยอมรับเป็นเรื่องของคุณลักษณะเชิงสัญลักษณ์ และสามารถเปลี่ยนรูปไปเป็นทุนทางสัญลักษณ์ได้ และทุนทางสังคมถูกสร้างโดยอำนาจทางสังคมและขึ้นอยู่กับการปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอของความไม่เท่าเทียมกันรวมถึงความใกล้ชิดในสังคม การคงอยู่ของเครือข่ายและความสัมพันธ์มิได้

เป็นไปโดยธรรมชาติหรือได้มาโดยสังเคราะห์ หากเป็นผลผลิตของความพยายามที่ไม่สิ้นสุดของสถาบันสังคม จะเห็นได้ว่าลักษณะการคงอยู่ของเครือข่ายและความสัมพันธ์ของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างเกิดขึ้นจากการรับรู้และการยอมรับทั้งเรื่องสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นและการตกอยู่ในสถานการณ์เดียวกันของชาวบ้าน

ดังนั้นรูปแบบการใช้ทุนทางสังคมของเครือข่ายลุ่มน้ำชีตอนล่างมีความชัดเจนในการวิเคราะห์สามารถสรุปได้ว่าปฏิบัติการทุนทางสังคมยังทำหน้าที่อยู่ และปรากฏอยู่ในกระบวนการทำงานของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง ที่มีการสร้างขั้นตอนการทำงาน ข้อตกลง หรือกฎกติกาต่าง ๆ ขึ้น โดยต้นทุนเดิมของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างฝังอยู่ในพัฒนาการของกระบวนการแก้ไขปัญหา มาอย่างต่อเนื่องยาวนาน กระบวนการเหล่านี้ถือเป็นทุนทางสังคมส่วนหนึ่งที่มีความสำคัญและมีคุณค่าต่อขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องของชาวบ้านภายใต้สิทธิของชุมชน ซึ่งเป็นบทเรียนที่เป็นประโยชน์ให้กับองค์กรชาวบ้านอื่น ๆ ในการทำความเข้าใจกระบวนการต่อสู้เรียกร้องสิทธิในเชิงรูปแบบ กระบวนการพัฒนาบนทางเลือกของการใช้งานวิจัยเป็นเครื่องมือ ซึ่งเกิดประโยชน์อย่างเป็นรูปธรรม ดังจะเห็นได้จากรูปแบบการทำกิจกรรมของเครือข่ายชาวบ้านถูกประยุกต์พัฒนา และผลิตซ้ำจากวัฒนธรรมเดิม แต่มีความหมายใหม่ที่สัมพันธ์กับกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม รูปแบบการใช้ทุนทางสังคมในการดำเนินงานของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง จึงเป็นการประยุกต์นำทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชนมาใช้พัฒนาการดำเนินงานของเครือข่ายชาวบ้าน เช่น กิจกรรมการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ในการเรียกร้องความเป็นธรรมมิติสิทธิชุมชน กิจกรรมการระดมทุนเพื่อการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิ ซึ่งมีรูปแบบกิจกรรมในลักษณะการผสมผสานกันระหว่างงานมิติทางวัฒนธรรมในการพัฒนา และงานแนวการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่

ทุนทางสังคมประการสำคัญที่เครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างได้นำมาประยุกต์ใช้คือ 1) ทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นจากการใช้มิติทางวัฒนธรรมในการพัฒนา เช่น ชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างได้ผลิตซ้ำบุญประเพณีในการหลอมรวมอุดมการณ์ในการรวมกลุ่มเครือข่ายชาวบ้านเพื่อสร้างความเข้มแข็งและอำนาจการต่อรอง และการใช้บุญประเพณีเพื่อระดมทุนผลผลิตทางการเกษตรสำหรับแปลงเป็นทุนทรัพย์ในการเคลื่อนไหวเรียกร้องความเป็นธรรม 2) ทุนความรู้ของแกนนำชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างถูกพัฒนาศักยภาพผ่านงานเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ที่ชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างได้ร่วมกันออกแบบวิธีการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิในแต่ละกรณี โดยมีการแบ่งบทบาทหน้าที่กันดำเนินการ และเกิด

การพัฒนาศักยภาพจากการสรุปบทเรียนการเคลื่อนไหวในทุกกิจกรรมเพื่อพิจารณาจุดเด่น จุดบกพร่อง การร่วมประเมินสถานการณ์ และการร่วมออกแบบกลยุทธ์การสำรองและสรุปบทเรียนก่อน-หลังการเคลื่อนไหวทุกครั้ง 3) ทุนเครือข่าย ชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างได้สร้างเครือข่ายทางสังคมทั้งที่เป็นองค์กรภาคประชาชน สถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษา เครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชนด้านสิ่งแวดล้อม เครือข่ายสื่อสาธารณะ เครือข่ายลุ่มน้ำภาคอีสาน ทั้งนี้เพื่อผนึกกำลังเป็นเครือข่ายทางสังคมที่เข้มแข็งและมีอำนาจการสำรอง โดยไม่ได้เผชิญกับการต่อสู้ต่อรองกับหน่วยงานภาครัฐแต่เพียงลำพัง

การใช้ทุนทางสังคมของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างในการแก้ไขผลกระทบจากการสร้างเขื่อน ได้ช่วยคลี่คลายสภาพปัญหาที่กลุ่มชาวบ้านต้องเผชิญมาอย่างยาวนาน เช่น ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างได้ทำให้เกิดการศึกษาผลกระทบทางสังคมและสิ่งแวดล้อมภายหลังการสร้างเขื่อน (Post EIA) กับพื้นที่เขื่อนร้อยเอ็ด เขื่อนยโสธร-พนมไพร และเขื่อนธาตุน้อย ซึ่งผลการศึกษาดังกล่าวได้ทำให้เกิด 1) แนวทางกระบวนการแก้ไขปัญหา 2) แนวทางการฟื้นฟูสภาพนิเวศ 3) แนวทางการฟื้นฟูสภาพสังคม 4) แนวทางในการชดเชยเยียวยาค่าสูญเสียโอกาสในการทำการเกษตร ซึ่งเกิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรมจากการเคลื่อนไหวเรียกร้องของชาวบ้าน นอกจากนี้แล้ว การพัฒนาเครือข่ายชาวบ้านโดยใช้ทุนทางสังคมเป็นพลังขับเคลื่อนมีผลทำให้เครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างมีความเข้มแข็งมากขึ้น เกิดอุดมการณ์ร่วมที่มีพลัง เกิดกลยุทธ์การทำงานเคลื่อนไหวทางสังคมที่ใช้เรียกร้องสิทธิ และคลี่คลายปัญหาในรูปแบบกิจกรรม บุญประเพณี ตลอดจนกลยุทธ์การเคลื่อนไหวทางสังคม ซึ่งเกิดจากการสรุปบทเรียน การร่วมสร้างความรู้สึกร่วมกันเป็นเจ้าของกิจกรรม ร่วมถกเถียง ร่วมกันออกแบบกิจกรรมต่าง ๆ ให้สามารถเกิดปฏิบัติการแก้ไขปัญหาได้อย่างสอดคล้องกับสถานการณ์

กิตติกรรมประกาศ

การวิจัยครั้งนี้ได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว. งานวิจัยเพื่อท้องถิ่น) ภายใต้โครงการรูปแบบการใช้ทุนทางสังคมในการแก้ไขปัญหาผลกระทบจากการพัฒนาของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่าง กรณีศึกษาพื้นที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนร้อยเอ็ด เขื่อนยโสธร-พนมไพร และเขื่อนธาตุน้อย ประจำปีงบประมาณ 2559-2560 ขอขอบคุณผู้ทรงคุณวุฒิและนักวิชาการทุกท่าน ขอขอบคุณ

เครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีตอนล่างทุกท่านที่กรุณาเสียสละเวลาแบ่งปันองค์ความรู้ที่มีคุณค่า และขอขอบคุณทุกท่านที่มีส่วนร่วมในงานวิจัยนี้

References

- Bourdieu, P. (1986). "The Forms of Capital". In Imre, S. & Timothy, K., editor. **Cultural Theory: An Anthology**. (p. 81-93). New Jersey: Wiley-Blackwell.
- Bourdieu, P. (1994). **L'économie des biens symboliques, extrait de raisons pratiques: Sur la théorie de l'action**. Sa-ngiamphaisalsuk, C. Trans. (2005). [in Thai]. Bangkok: Kobfai.
- Chantavanich, S. (2011). **Sociological Theory** (4th eds.). [in Thai]. Bangkok: Chulalongkorn University Press.
- Department of Energy Development and Promotion. (2001). **Study of Additional Impact Details and Formulation of an Action Plan to Reduce Environmental Impact According to the Mekong-Chi-Moon Project Development Plan, Phase 1**. [in Thai]. Bangkok: Tara Consultants Company Limited.
- Ganjanapan, A. (2001). **Community Dimensions: A Local Way of Thinking about Rights, Powers, and Resource Management**. [in Thai]. Bangkok: National Research Support Office.
- Kaewthep, K. & Hinwiman, S. (2008). **Political Economic Theories with Communication Studies**. Bangkok: Phappim.
- Kata, P. (2004). **The Study on Social Capital and the Role of Social Capital in Social Movement: Case Study of Healthy Civil Society in One Village in North-eastern Region of Thailand (Research Report)**. [in Thai]. Bangkok: Office of the National Culture Commission.

Interview

Chanthathong, C. Villager. **Interview.** April 15, 2017.

Saduak, S. NGO worker. **Interview.** April 15, 2017.

Wisetwan, A. Villager. **Interview.** April 15, 2017.